

ESKI O‘ZBEK TILI AFFIKSATSIYA USULI BILAN SO‘Z YASALISH TIZIMINING O‘ZIGA XOSLIKLARI

Nigora Yodgorova

Xorazm Ma'mun akademiyasi doktoranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23103040>

Annotatsiya. Eski o‘zbek tilida so‘z yasash sathining o‘ziga xosliklari, bugungi kun zamonaviy o‘zbek tilshunosligining bir qator muhim nazariy va amaliy masalari hanuz to‘g‘ri va aniq hal etilgani yo‘q. Shu sababdan mazkur kichik ilmiy-tadqiqot ishida eski o‘zbek tili davrida affiksatsion usulda yasalgan yasama so‘zlarning yasash etimologiyasi, o‘ziga xos xususiyatlari hamda bu borada olib borilgan tadqiqotlar xususida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: affiks, eski o‘zbek tili, so‘z yasalishi, til tarixi, fors tili, nazariy tilshunoslik, iyerarxik paradigma.

Аннотация. Особенности уровня словообразования в староузбекском языке, ряд важных теоретических и практических вопросов современной узбекской лингвистики на сегодняшний день до сих пор не решены правильно и однозначно. По этой причине в данной небольшой научно-исследовательской работе рассматриваются этимология, особенности образования аффиксационных слов в староузбекском языке, а также проведенные исследования.

Ключевые слова: аффикс, староузбекский язык, словообразование, история языка, персидский язык, теоретическая Лингвистика, иерархическая парадигма.

Annotation. The peculiarities of the level of word making in the old Uzbek language, a number of important theoretical and practical parables of modern Uzbek linguistics today, are still not solved correctly and accurately. For this reason, in this small research work, the etymology, peculiarities of the making of affixational words made during the old Uzbek language, as well as the research carried out in this regard, are mentioned.

Keywords: affix, old Uzbek, word making, language history, Persian, theoretical linguistics, hierarchical paradigm.

O‘zbek millati dunyoning barcha xalqlariga ham nasib etavermagan katta ma’naviy merosga ega. “Beshavqat davr sinovlaridan omon qolgan eng qadimgi tosh yozuvlar, bitiklardan tortib bugun kutubxonalarimiz xazinalarida saqlanayotgan yigirma mingdan ortiq qo‘lyozma, ularda mujassamlashgan tarix, adabiyot, san’at, siyosat, axloq, falsafa, tibbiyot, matematika, fizika, kimyo, astronomiya, me’morchilik, dehqonlikkach o‘ng minglab asarlar bizning beqiyos ma’naviy boyligimiz, iftixorimizdir” [5, 2]. Ayniqsa, eski o‘zbek adabiy tili davriga oid badiiy durdona asarlar ko‘lami va serma’no leksik sathi jihatdan tahlilga hamda tadqiqotga arzirli obyektidir.

Multidisciplinary research and Innovation (SICMRI 2026)

Ma'lumki, har qanday til o'zining ichki qonuniyatlariga bo'ysunadi. Bunda tilning boyishiga har doim mutaxassislar alohida e'tibor qaratganlar. So'z yasalishi tilshunoslikda, jumladan, turkiyshunoslik va o'zbek tilshunosligida XX asrning 50-yillarida alohida soha, maxsus sath sifatida tan olinib boshlandi. Ushbu soha masalalariga bag'ishlangan ishlar yuzaga keldi. Xususan, prof. N.A.Baskakov, A.G'.G'ulomov, E.V.Severyan kabi olimlar yirik tadqiqotlar va muammoli maqolalar e'lon qildilar [1, 9]. So'z yasalishining eng faol usuli bu, albatta, morfologik usul ya'ni affiksatsiyadir. Bunda ham bir qancha qatlamga mansub affiksatsion birliklar mavjud.

So'z yasash hodisalarini tavsiflash til tarixida nominativ-onomasiologik usul bilan bir qatorda, system-sutruktur, sintaktik-transformatsion, funksional-semantik yo'nalishga xos tabdillarga ham murojaat qiladi. O'zbek tili so'z yasalishiga xos paradigmatic munosabatlar monografik yo'sinda tadqiq etilmoqda.

O'zbek tilidagi so'z yasovchi qo'shimchaning fors tilidagi muqobilini bilish, fors tilidagi so'z yasovchi qo'shimchaning o'zbek tilidagi variantlari haqida tushunchaga ega bo'lish yasama so'zlarni anglash, yodda saqlab qolish va shu bilan birga nutqda ishlatishning muhim omili hisoblanadi. Bizgacha aynan o'zbek tilidan fors tiliga qilingan qiyoslashdan olinadigan ma'lumotlar o'zbek tilida so'z yasalishini o'rganishda ko'proq qo'l keladi. Zero, o'zbek tilidagi so'z yasovchi qo'shimchalarning fors tilidagi ifodalanish holatlaridan ayrim jihatlari o'zlashtirish jarayonini osonlashtiradi, ba'zida esa, aksincha, qiyinlashtiradi. Shunday ekan ikkala tildagi so'z yasovchi qo'shimchalarning hali o'rganilmagan ifodalanish xususiyatlarini aniqlash va shuning negizida kerakli xulosalar chiqarish ta'lim mazmunini optimal hajmini belgilash hamda maqbul ish usullarini tanlash imkonini beradi.

O'zbek tilida affiksatsiya usuli so'z yasashning muhim bir qismi hisoblanadi. Bu usulda so'zlarning ma'nosini kengaytirish yoki yangi ma'noli so'zlar hosil qilish uchun affikslar (prefikslar, suffikslar) qo'shiladi. O'zbek tilida affiksatsiyaning o'ziga xos xususiyatlari quyidagi jihatlarda namoyon bo'ladi [2, 156]:

1. Affikslar turlari: O'zbek tilida affikslar ikki asosiy turga bo'linadi: prefiks (old affiks) va suffiks (ort affiks). Masalan, "yur" (bosh so'z) so'ziga "yur-a" (suffiks) qo'shilganda "yurish" degan yangi so'z hosil bo'ladi.

2. Ma'no o'zgarishi: Affiks qo'shilganda so'zning ma'nosi o'zgarishi mumkin. Misol uchun, "bola" so'ziga "-li" (bolali) suffiksi qo'shilganda ma'no ochiladi va yangi ma'noli so'z hosil qilinadi.

3. Qatorlash: O'zbek tilida bir nechta affikslar bir vaqtning o'zida qo'llanilishi mumkin. Masalan, "kun-boqar" so'zidan "kun-ga-boqar" (kungaboqar) yangi so'zni hosil qilish mumkin.

4. Qarshi affikslar: o'zbek tilida ba'zi affikslar so'zlarning qarama-qarshi ma'nolarini hosil qiladi. Misol uchun, "uxlagan" so'ziga "uxlamagan" (uxla-ma-gan) affiksi qo'shilganda so'zning ma'nosi qarama-qarshi holga o'tadi [4, 168].

5. O'zbek tilining o'ziga xosligi: o'zbek tilida affiksatsiya tizimi boshqa tillarda bo'lgani kabi murakkab emas, balki o'ziga xos tartibda va leksikologik xususiyatlarga ega. Bu, o'z navbatida, o'zbek tilining o'ziga xosligini va stilistik imkoniyatlarini oshiradi.

Shu tariqa, o'zbek tilida affiksatsiya usuli bilan so'z yasash - bu tilning boyligini va ifoda imkoniyatlarini yanada kengaytiradigan muhim jarayon.

Eski o'zbek tilida forsiy o'zlashma affikslar ko'plab so'zlarda uchraydi. Fors tilidan olingan ko'plab affikslar, asosan, ilmiy, madaniy yoki ijtimoiy sohalarida ishlatiladigan so'zlar sifatida keng tarqalgan. Quyida forsiy o'zlashma affikslar va ularning o'zbek tilidagi ba'zi misollarini keltiraman:

-goh: Bu affiks “joy” ma’nosini beradi. Masalan, “dargoh” (darvaza ma’nosida).

-zod: Bu affiks “tug’ilgan” yoki “nasl” ma’nosini anglatadi. Masalan, “bilmizod” (bilmishlar).

-mand: Bu affiks “ega” yoki “bor” ma’nosini bildiradi. Masalan, “hunarmand” (hunar egasi).

-kor: “ko’radigan” yoki “ushlab turadigan” ma’nosini ifodalaydi. Masalan, “yurakor” (yuruvchi).

-goh: “Yerdan» yoki “joydan» degan ma’noni bildiradi. Masalan, “sargoh» (sariq joy).

Forsiy o’zlashma affikslar o’zbek tilida boy va muhim o’zgarishlarni keltirib chiqaradigan elementlardir [3, 109]. Ular ko’plab so’zlarni xilma-xil qilishda yordam beradi.

O’zbek tilidagi boshqa so’zlar kabi forsiy o’zlashmalar ham zamon o’zgarishlari va madaniy aloqadorliklar tufayli yangilanadi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, eski o’zbek tili so’z yasaliishi sathining asosiy birlik va tushunchalari aniqlanishi, uning obyekti, mazmun mundariyasi belgilanadi. Yasama so’z nafaqat so’z yasaliishi, balki til sistemasining o’ziga xos birligi maqomida talqin etiladi. Affiksatsion yasalgan leksik birlikning tashqi va ichki sathiga tegishli tomonlari, vosita va birliklari alohida, shu bilan birga, ularning o’zaro zich bog’langan jihatlari asoslanishi kerak. So’z yasaliishi paradigmasida, ushbu paradigmani tashkil etuvchi va ular orasidagi iyerarxik munosabat ko’rsatilmog’i lozim. Yasama so’z ma’nosining maqomi va mavqeyi uning boshqa ma’no turlaridan farqi yoritilishi bugungi kundagi tilshunosligimizning rivojlanishida va ochiq tahlil ostiga olinishida yetakchi unsur bo’lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. П. Фонетика и морфология, г.І. Части речи и словообразование.-М., 1952; Севортян Э.В. К соотношению грамматики и лексики в тюркских языках(к проблеме словообразования).-Сб. «Вопросы узбекского языкознания».-Ташкент,1954; Гулямов А.Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. Ч.І/ Аффиксация.- Автореф. Докт.дисс. –Ташкент, 1955.
2. Dadaboyev N., Hamidov Z., Xolmanova Z. O’zbek adabiy tili leksikasi tarixi. – Toshkent: Fan, 2007.
3. Усмонов С. Ўзбек тилининг луғат составида тожикча-форсча ва арабча сўзлар // Навоийга армуғон. Тошкент:1968.
4. Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз ясаиши тизими. –Тошкент, 2007.
5. Karimov I. Xiva shahrining 2500 yilligiga bag’ishlangan tantanali marosimdagi tabrik so’zi // Xalq so’zi, 1997-yil 21-oktabr soni.